

Gagarinin hymy

l i n a K o h o n e n

"Hänen hymynsä on hyvä ja rehellinen, eikä tarvitse lisätä, että tämä mies, joka ensimmäisenä uskalsi lentää avaruuteen tervehtimään tähtiä, mies joka ensimmäisenä on katsellut alas Maapallollemme, omaa todella suuren ja arvokkaan luonteen. Tämä näkyy hänen hymystään, hänen älykkäistä silmistään."

Näin juhlavasti aloitti Helsingin Sanomat uutisen ensimmäisestä avaruuslennosta 13. huhtikuuta vuonna 1961. Vuosia eteenpäin tuo hymy kuvitti lehtien sivuja. Juri Gagarinista ja häntä seuranneista kosmonauteista tuli kansainvälisiä supertähtiä. Neuvostoliitossa tuo hymy asetui osaksi tarinaa, jonka kertominen oli alkanut vuosia aiemmin.

Väitöskirjassani tarkastelen kuinka tuo tarina kerrottiin kuvallisesti Neuvostoliitossa. Tutkimusajanjaksoni alkaa ensimmäisestä Sputnikista vuonna 1957 ja päättyy Yhdysvaltojen kuulentoon vuoteen 1969; Neuvostoliiton näkökulmasta siis voitosta tappioon. Tämän pitkän vuosikymmenen maailma eli avaruusaikaa, ainakin lehtien sivuilla. Avaruus oli 1950- ja

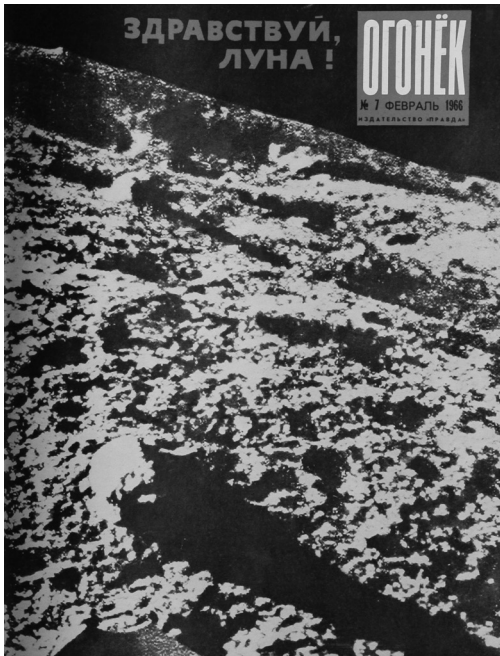
1960-luvun Neuvostoliitossa aihe, joka läpäisi koko visuaalisen kulttuurin ja nousi modernin elämän ja tulevaisuuden symboliksi. Ihmiskunta vaikutti olevan uuden aikakauden kynnyksellä ja usko tieteen ja teknologian mahdollisuuksiin oli vahva. Teknologian keinoin mikä tahansa tuntui mahdolliselta. Hymyilevät kosmonautit olivat tulevaisuuden ihmisiä.

Visuaalisen kulttuurin näkökulmasta tilanne oli hyvin toisenlainen kuin nyt: kuvat avaruudesta syntyivät osana Neuvostoliiton kylmän sodan propagandakoneistoa. Neuvostoliitto oli kommunistisen puolueen johtama sosialistinen valtio, tiedotusvälineet olivat puolueen kontrollissa eikä julkaisutoimintaa voinut laillisesti harjoittaa virallisten kanavien ulkopuolella. Näin ollen julkaistut kuvat olivat pääsääntöisesti puolueen virallisen linjan mukaisia.

Koska televisio ei vielä ollut Neuvostoliitossa syrjäyttänyt lehtiä keskeisenä visuaalisena mediana, oli suosituissa kuvalehdissä julkaistuilla valokuvilla tärkeä rooli avaruusaikakauden tallentajana, kuvittajana ja tuottajana. Sanoma- ja aikakauslehdissä julkaistut valokuvat toivat avaruuden ja sen valloittajat osaksi ihmisten arkipäivää.

Keskityn väitöstutkimuksessani erityisesti kahteen laajaan tulkintakontekstiin. Ensinnäkin analysoin kuvia avaruudesta osana valloittamisen, tutkimusmatkailun ja kartoittamisen käytäntöjä. Kysyn kuinka avaruuden haltuunotto, sen kesyttäminen paikaksi, tapahtui valokuvien ja kartanpiirtämisen avulla. Käyn työssäni läpi erilaisia kuvallisia näkökulmia avaruuteen. Va-

lokuvan rooli valokuvana, viittaus autenttisuuteen, joka siihen liitetään, on tässä yhteydessä olennainen. Luotainten ottamat valokuvat avaruuden kaukaisista kohteista toivat todistuksen, lahjomattoman ja objektiivisen kuvauksen paikan päältä.

Ogonjok 7/1966, ei kuvaajaa.

Toiseksi keskityn kuviin, joiden kohteena on tuota avaruutta valloittava ihminen. Analysoin kosmonautteihin liittyvää kuvastoa osana sankaruuteen ja arkisuuteen liittyvää kaksijakoisuutta. Kosmonaattikuvaston myötä tarina avaruudesta laskeutui maan pinnalle. Avaruus valloituksen kohteena ei enää tuntunut oleelliselta. Itse teko, kosmonautin matka maanpiirin ulkopuolelle, jäi lähestulkoon näyttäytymättä. Avaruutta tärkeämmäksi nousi sankarien elämä maan pinnalla, tekoon valmistautuminen ja teon jälkeinen juhlinta sekä sitä ympäröivä ”hyvän elämän” suorittaminen.

Valokuvalla on koko historiansa ajan viekoiteltu, hämmennetty, todistettu, hallittu, vastustettu, ilahdutettu ja järkytetty. Nykypäivän tarkastelijan näkökulmasta tämän tutkimuksen aineisto kaunisteli ja muunsi totuutta, peitteli epäkohtia,

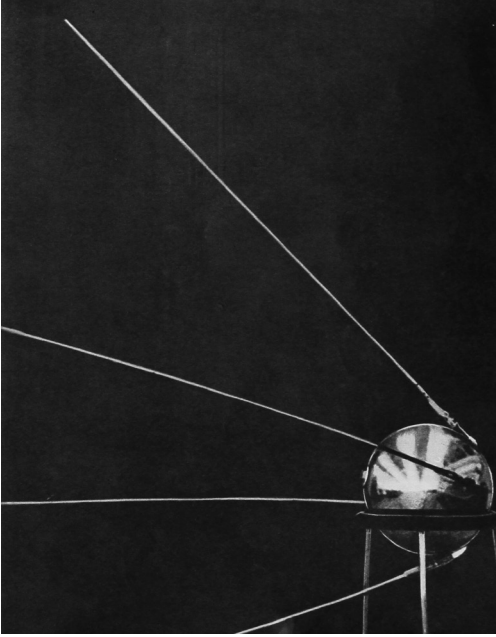

Ogonjok 36/1961. German Titov lukee lehteä.

salaili ja suorastaan valehteli. Aineistona olevien kuvien tai tekstien viittaussuhde todellisuuteen oli alun alkaenkin joustava. Nyt myös se poliittinen konteksti, johon ne joskus ankkuroituivat, on menettänyt akuutin merkityksensä.

Kuinka tällaisen aineistokokonaisuuden avulla voi tutkia menneisyyttä? Pelkästään lähdekritiikin näkökulmasta kuvat aiheuttavat monta ongelmaa. Ne ovat retusoituja ja manipuloituja – miten niitä tulisi lähestyä? Ohitan tutkimuksessani kysymyksen kuvien mahdollisesta valheellisyydestä. Arvottamatta kuvaston totuudellisuutta tarkastelen aineistoa rituaalisina kuvina, jotka sekä tuottavat ihanteellista yhteisöä että ovat tällaisen yhteisön itselleen tuottamia.

Yksi syy siihen, että päätin keskittyä tutkimuksessani nimenomaan valokuviin, oli – paradoksaalisesti ehkä – niiden puute. Uutisessa, joka puoluelehti *Pravdassa* kertoi ensimmäisen satelliitin laukaisusta lokakuussa vuonna 1957, ei ollut valokuvaa. Valokuvan puuttumisen voisi ohittaa ottamalla huomioon uutisoinnin niukkuuden ylipäättään. On mahdollista, että satelliitin laukaisun suunnaton uutisarvo selvisi Neuvostoliiton medialle vasta, kun lännen kiihkeä reaktio kävi ilmi. Kuvaa ei kuitenkaan ollut

Ogonjok 42/1957, ei kuvaajaa.

seuraavankaan päivän *Pravdassa*. Itse asiassa ensimmäinen valokuva Sputnikista ilmestyi vasta viisi päivää historiallisen laukaisun jälkeen. Se oli tyylitelty tuotokuva, vailla teknisiä yksityiskohtia ja levisi läntiseenkin lehdistöön nopeasti.

Sama niukka kuvituslinja jatkui seuraavienkin satelliittien ja rakettien suhteen. Tekniikka pelkistyi joko tyyliteltyiksi piirustuksiksi tai tuon Sputnik-kuvan kaltaisiksi tuotekuviksi. Joskus kuvat olivat niin voimakkaasti retusoituja, että lehdessä piti erikseen painottaa niiden *olevan* valokuvia.

Visuaalisen aineiston niukkuus teknologian yhteydessä tuntui erikoiselta, kun ottaa huomioon sen intensiteetin, jolla Neuvostoliitto 1950-luvun lopulla suhtautui teknologiseen edistykseen. Neuvostoliitto oli avaruuskilpailun myötä noussut moderniksi valtioksi, joka pyrki oikeuttamaan olemassaolonsa tasaväkisenä muiden modernien valtioiden joukossa. Puhuttiin ”tieteellis-teknisestä vallankumouksesta”. Kun tähän teknologiseen edistysuskoon vielä lisää sen kiihkeyden, jolla visuaaliseen propagandaan suhtauduttiin, oli valokuvia teknisistä laitteista todella ihmetyttävän vähän.

Teknisten lähikuvien puuttuminen selittyy koko yhteiskunnan läpäisevällä toimintakulttuurilla, jota tutkimuksessani olen kutsunut salailun järjestelmäksi. Lähes vainoharhainen salailu verhosi koko avaruusohjelmaa. Avaruusohjelmaa valvottiin äärimmäisen tarkasti, eikä teknisiä yksityiskohtia sisältäviä piirustuksia tai valokuvia päästetty julkisuuteen ilman tarkkaa harkintaa. Tällainen sotateolliseen tietotaitoon liittyvä salailu ei ollut mitenkään tyypillisesti Neuvostoliittoon tai erityisesti sen avaruusohjelmaan liittyvä ilmiö. Kiinnostavaksi tuon salailun tekee tässä yhteydessä se, että Neuvostoliitolla oli poikkeuksellisen suuri tarve pitää lähes kaikki ohjelmaan liittyvät tekijät salaisina, mutta samanaikaisesti erityisen suuri tarve hyödyntää ohjelmaa niin laajalti julkisuudessa kuin mahdollista. Tämä aiheutti nurinkurisen tilanteen. Toisaalta oli selvää, että propagandakoneiston oli levitettävä mahdollisimman tehokkaasti tietoa Neuvostoliiton tieteellis-teknisistä saavutuksista. Tämän oli kuitenkin tapahduttava niin, ettei mitään oleellista informaatiota tullut ilmi. Näin siis Neuvostoliiton oma julkaisukoneisto esti sitä esittelemästä tärkeimpiä avaruusohjelmaan liittyviä tieteellisiä saavutuksia julkisesti.

Tarkoin kontrolloitu julkisuus eliminoi sattu-manvaraisuuden mahdollisuuden. Tilanne kehitti avaruusohjelmasta kronikan kaltaisen tarinan, johon yksittäiset valokuvat sovitettiin. Julkisen mielikuvan mukaan kaikki avaruusohjelman saavutukset oli ennalta laskettu ja ohjelmoitu tapahtuvaksi. Virheet olivat tässä suuressa tarinassa mahdoton ajatus. Avaruus, kosmonautit, heidän perheensä ja puolueen johto kiertyvät tarinaksi, joka tautologisesti viittaa vain itseensä ja yhteen suuntaan: tulevaisuuden voittoisaan kommunismiin.

Salailun ja julkisuuden välinen jännite oli sisäänrakennettuna jokaisessa ohjelmasta julkaistussa tiedotteessa, populaarissa julisteessa, elokuvassa tai postimerkissä. Valokuvissa tämä jännite näkyi erityisen selvästi. Valokuvan realistiseen luonteeseen sisältyy ristiriita: kuinka näyttää mahdollisimman paljon paljastamatta liikaa? Kuvat ylikompensoituivat, jokaiselle yk-

sityiskohdalle tuli kohtuuttoman suuri merkitys. Ja tämä juuri tekee valokuvista mielenkiintoisen tutkimuskohteen: jokainen paikoilleen jätetty yksityiskohta on merkityksellinen. Varsinkin, jos se toistuu.

Ja näin todellakin tapahtui. Kerta toisensa jälkeen kosmonautit vastaanottivat samat kukkimpit ja kunniamerkit, harjoittelivat ja viettivät vapaa-aikaansa samanlaisissa tilanteissa. Ja se, mikä toistui lehdissä, toistui myös arkistossa. Lähes samanlaisina toistuvat kuva-aiheet, eleet ja asennot panivat ihmettelemään, minkä vuoksi tietyt yksityiskohdat tai aiheumat toistuivat lehdestä toiseen, kuvasta toiseen. Päätin nostaa tämän toisteisuuden yhdeksi analyysini tarkastelun kohteeksi.

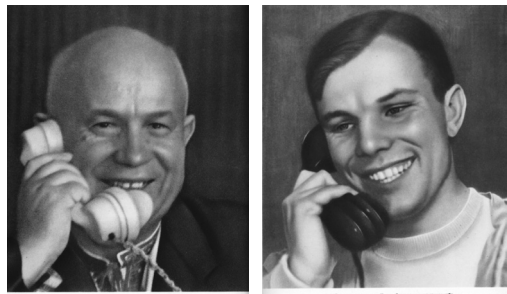
Otan esimerkin. Kun näin ensimmäistä kertaa kuvan puhelimesta puhuvasta kosmonautista, en kiinnittänyt siihen juurikaan huomiota.

L. Deržavits, RGANTD 0-391

Kun tuo sama yksityiskohta, luuri kosmonautin korvalla, toistui kerta toisensa jälkeen, myös arkistossa ja kosmonauttien elämäkerroissa, ymmärsin, että puhelin oli esineenä jollain tavalla merkityksellinen. Kaikki ensimmäiset

kosmonautit kuvattiin puhumassa puhelua heti laskeutumisensa jälkeen. Kenen kanssa he puhuvat? Kyseessä ei ole mikä tahansa puhelinsoitto, vaan puhelu pääsihteeri Nikita Hruštševilta. Kyseessä oli mitä ilmeisimmin tilanne aivan heti lennon jälkeen. Esimerkiksi valokuvassa, jossa German Titov puhuu puhelimesta, hän on pukeutunut jonkinlaiseen haalareihin, joiden henkselit risteävät rinnalla. Hiukset ovat sekaisin ja kasvoilta voi erottaa hienoisen parransängän. Kosmonautin huolittelematon ulkonäkö on harkittua: kuva saa katsojan ymmärtämään, että Titov on aivan ensimmäiseksi kiiiruhtanut ilmoittamaan Hruštševille, välittömästi laskeuduttuaan, ennen vaatteiden vaihtoa tai siistiytymistä. Hiukset hapsottavat aivan kuin avaruuskypärä olisi juuri vedetty pään yli. Kuva viestii: Hruštšev on päässyt heti tilanteen tasalle, hän on välittömästi kiinni tapahtumissa ja osallisena niihin. Puhelin ei siis olekaan mitätön yksityiskohta, vaan vallankäytön symboli. Ensinnäkin se nostaa kosmonautin yhdellä vilkaisulla sankariksi – hänhän puhuu itsensä pääsihteerin kanssa. Toiseksi puhelin tuo Hruštševin mukaan, vaikka tämä ei fyysisesti olekaan kuvassa läsnä. Näin pääsihteeri on aktiivisena osallistujana historiallisessa tapahtumassa: puhelimen avulla hänellä on rooli ja valtaa tapahtumien kulkuun.

Kuvat julkaistu teoksessa: *Utro kosmitšeskojery*, 1961, ei kuvaajaa

Tuon puhelun jälkeen kosmonauteilla ei ollut enää paluuta menneeseen. Ennen lentoaan he olivat olleet julkisuudelta piilossa, suoranaisia valtiosalaisuuksia. Lennon jälkeen kosmonautit olivat mediapersoonia. Heidän koko elämänsä

oli julkisuudessa. Salailu aiheutti kosmonauttien julkiselle roolille haasteita. Kosmonautit olivat avaruusohjelman vetoavimpia ja tehokkaimpia edustajia. Heidän julkisuuskuvassaan oli kuitenkin lukuisia kieltoja: kosmonautteja ei saanut kuvata avaruusalusten sisällä, he eivät saaneet puhua kosmonauteista, jotka eivät vielä olleet lentäneet, he eivät saaneet puhua avaruusohjelman kytköksestä sotateollisuuteen, eivät kuvailla avaruusaluksiaan, eikä tulevaisuuden suunnitelmista saanut sanoa mitään yksityiskohtaista. Näin kosmonauteissa yhdistyi kaksi piirrettä: he olivat samanaikaisesti sekä avaruusohjelman vaikutusvaltaisimpia että heikoimpia edustajia. He olivat avaruusohjelman eliittiä, joiden kuvien painoarvo oli ilmeinen. Toisaalta heillä ei ollut mitään valtaa suhteessa julkisuuskuvansa: jokainen lausunto, julkaistu valokuva tai muu esitys alistettiin perustarinan sopivaksi.

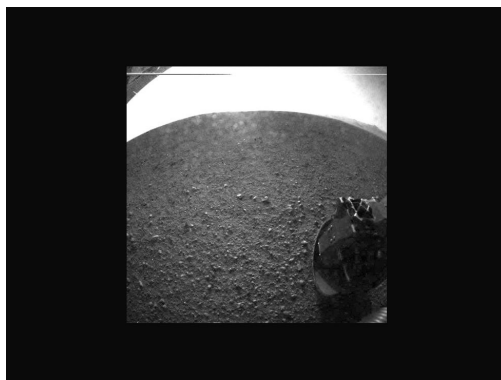
Julkisuudessa kaikki lentoihin liittyvät vaarat kiellettiin, kun moitteettomat kosmonautit suorittivat täydellisiä lentoja pettämättömän tekniikan avustamina. Perhe, koti ja sankareiden arkinen elämä maan pinnalla nousivat avaruutta tärkeämmiksi kuvauskohteiksi.

Kun syntyajankohtanaan vuosien varrelle levittäytynyt kuva-aineisto tuli silmiäni eteen yhdellä kertaa, siinä toistuvat aiheet ja teemat tulivat esiin aivan uudella tavalla. Aika menetti merkityksensä: Kosmonautit olivat samalla hetkellä sekä saavuttamassa sankaruuttaan että sen jo saavuttaneita – he olivat lapsia ja aikuisia, harjoittelivat ja juhlivat vailla kronologiaa. Kronologisesta epäjatkuvuudestaan huolimatta kosmonauteista kertovien kuvien sarjat voi hahmottaa kertomuksiksi. Toistuvat elementit – kukkakimput, sotilasasut, päivällispöydät ja lapset pianon äärellä – toimivat visuaalisina kirjanmerkkeinä laajaan tarinaan neuvostoelämästä.

Kosmonautin sankarikertomuksista rakentui moderni ihmetarina. Tuo tarina ei syntynyt yhdestä kuvasta. Se vaati taakseen kuvien toiston, kontekstin, muita kuvia, sanoja ja koko kuvalla kertomisen historiaan ja kulttuurin sitoutuneen perinteen. Kuvien voima tuli niiden kyvystä viitata toisiin kuviin, toisiin tarinoin.

Kuvat avaruudesta olivat kuvia 1950- ja 1960-luvun vaihteen Neuvostoliitosta. Ne esittivät ihanteellista yhteiskuntaa, yhteiskuntaa avaruuden valloituksen kynnyksellä. Kuvasto kytkeytyi tiiviisti aikaan ja paikkaan. Kuvat ja kertomukset kaukaista taivaankappaleista ja avaruuden syvyyksistä kertoivat enemmän 1950- ja -60 -luvun neuvostoihmisen tavasta hahmottaa olemassaoloaan kuin noista kaukaisista paikoista. Taiteilija ja tutkija Jyrki Siukosen sanoi, ”Se, mitä me maailmassa näemme ja miten me sen näemme, on aina tavalla tai toisella kulttuurista, toisin sanoen meidän kokoomme ja kokemusmaailmaamme sovitettua. Halusimmepa tai emme, tämä pätee myös unelmiimme muista maailmoista.”

Ehkei kuitenkaan pelkästään näin. Viime kesänä saimme lukea uutisia Marsia valloittavasta *Curiosity*-luotaimesta. Keskeiselle sijalle nousivat tuon luotaimen lähettämät valokuvat. Millaisia nämä kuvat sitten ovat? Kiveä, hiekkaa, luotaimen jälkiä Marsin kamaralla. 50 vuodessa ei kuvien ilmiänsun kohdalla mikään ole muuttunut. Valokuvien rosoisuus ja epätarkkuus tuntuvat vain lisäävän niiden kiinnostavuutta. Visuaalista informaatiota oleellisempaa on, että ne on otettu; ne tuovat autenttisen todistuksen paikan päältä. Täsmälleen kuten kuvat Kuun pinnalta 50 vuotta aiemmin.

NASA/JPL-Caltech

Näiden tuoreiden Mars-kuvien yhteydessä törmäsin myös toisella tavalla kovin tuttuun kuvaan. Oheinen kuva on ”päivän kuva” Yh-

dysvaltain ilmailu- ja avaruushallinto Nasan Internet-sivulta elokuussa.

Kuvassa presidentti Barack Obama onnittelee puhelimitse Mars-ohjelman suunnittelijoita. Puoli vuosisataa on kulunut, mutta yhä edelleen teknologia, vallankäyttö, avaruus ja sitä valloittavat ihmiset tuntuvat kiertyvän tarinaksi, jonka kertojana valokuvalla on tärkeä rooli.

Vaikka tutkimani kuvat ovat syntyneet tietyssä historiallisessa tilanteessa ja ovat tähän aikaan ja paikkaan sidottuja, on kuvista ehkä tavoitettavissa myös jotain historiallisen ajan ja paikan ylittävää. Ehkä juuri siksi ne koskettavat yhä, puoli vuosisataa ilmestymisensä jälkeen.

Pete Souza, Official White House Photo

TaT Iina Kohonen väitteli aiheesta *Gagarinin hymy. Avaruus ja sankaruus neuvostovalokuvissa 1957–1969* Aalto-yliopiston Taiteiden ja suunnittelun korkeakoulussa valokuvan tutkimusalalta 14.09.2012. Vastaväittäjänä toimi professori Hannu Salmi Turun yliopistosta ja kustoksena professori Merja Salo median laitokselta.